

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԿԱՆ ԱՃՐ
ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՑՄԱՆ ԱՐԴԻ ՓՈՒԼԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ.
ՄԻՏՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐ**

*Բանալի բառեր – ժողովրդագրական անցման արդի փուլ, ՀՀ մշտական բնակչու-
թյուն, բնական աճ, պտղաբերության ընդհանուր գործակից, ծնելիության գործակից,
population momentum, լատենտ դեպոպուլյացիա, բնակչության վերարտադրություն,
ժողովրդագրական զարգացման ազգային ծրագիր, եկեղեցու դերը ժողովրդագրական
քաղաքականության մեջ, COVID-19 համավարակ, 2020 թ. Արցախյան պատերազմ*

Ներածություն

ՀՀ բնակչության բնական աճի մակարդակը (ծնունդների և մահերի տարբերությունը՝ արտահայտված գործակցով) անկախության տարիներին զգալիորեն նվազել է, ինչը ընդհանուր առմամբ բնորոշ է անցման փուլում գտնվող հասարակություններին: 2020 թ. այդ գործոններին ավելացել են և բնական աճի վրա հավելյալ ազդեցություն ներգործել COVID-19 համավարակը և Արցախյան վերջին պատերազմը: Սույն ուսումնասիրության նպատակն է ներկայացնել ՀՀ բնակչության բնական աճի վիճակը և դրանից բխող ամենաառանցքային մարտահրավերները արդի փուլում: Առաջարկվում է ստեղծել ժողովրդագրական զարգացման ազգային ծրագիր:

Աղբյուրները և մեթոդաբանությունը

Սույն ուսումնասիրության համար օգտագործել ենք բնակչության թվաքանակի և շարժընթացի վերաբերյալ ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի պաշտոնական տվյալները: Որպես աղբյուր օգտագործվել են նաև Միավորված ազգերի կազմակերպության (ՄԱԿ)՝ ՀՀ բնակչության թվի և աճի վերաբերյալ կանխատեսումները, ինչպես նաև Ռուսաստանի Դաշնության (ՌԴ) և այլ պետությունների վիճակագրական հրապարակումները և ժողովրդագրական քաղաքականության վերաբերյալ փաստաթղթերը: Առաջնորդվել ենք պատմահամեմատական մեթոդի վրա հիմնված պատմաժողովրդագրական մակրոանալիզի մեթոդաբանությամբ, այսինքն՝ ժողովրդագրական իրադարձությունների վերլուծությամբ և բնակչության թվաքանակի շարժընթացի միտումների գնահատմամբ:

Քննարկում և արդյունքներ

Բնական աճի միտումները: Վերջին տարիներին ՀՀ ժողովրդագրական իրավիճակի վերաբերյալ քննարկումները երբեմն դուրս են եկել գիտական բանավեճի դաշտից և քաղաքականացված երանգավորում ստացել: Անգամ

պետական այրերի մակարդակով հնչել են հայտարարություններ՝ իբր մինչև 2050 թ. ՀՀ բնակչության թիվը կտրուկ աճ է գրանցելու՝ հասնելով հինգ մլն շեմին¹: Իսկ ինչպիսի՞ն է ժողովրդագրական գործընթացների վերաբերյալ գնահատականը մասնագիտական շրջանակներում:

2019 թ. հունիսի 17-ին ՄԱԿ տնտեսական և սոցիալական գործերի վարչության բնակչության բաժանմունքը հրատարակել է «World Population Prospects 2019» փաստաթղթերի ժողովածուն², որում ներկայացված են ՄԱԿ անդամ երկրների ժողովրդագրական հիմնական ցուցանիշները և դրանց կանխատեսվող շարժընթացը մինչև դարավերջ³: Ըստ այդմ՝ ՀՀ մշտական բնակչության թվաքանակը 2050 թ. լինելու է 2,816 մլն, իսկ դարավերջին՝ 2,039 մլն⁴: Այս կանխատեսման հիմքում ընկած է ՀՀ-ում անցկացված բոլոր մարդահամարների, ծնունդների ու մահերի և միգրացիայի մնացորդի տվյալների վերլուծությունը:

ՄԱԿ կանխատեսումը հրապարակելու ժամանակահատվածի՝ 2019 թ. իրավիճակի համեմատ հնարավոր փոփոխությունը պատկերացնելու համար նշենք, որ, ըստ ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի տվյալների, ՀՀ մշտական բնակչության թվաքանակը 2019 թ. հուլիսի 1-ի դրությամբ (2011 թ. մարդահամարի հիմքով վարվող ընթացիկ հաշվառմամբ) 2,9616 մլն էր⁵: Ինչ վերաբերում է ներկա իրավիճակին, ապա 2021 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ ՀՀ մշտական բնակչության թվաքանակը նույն հաշվարկային հիմքով 2,9641 մլն է⁶, և չնչին աճը պայմանավորված է կորոնավիրուսային համավարակի պատճառով միգրացիոն սահմանափակումներով: Այս թվերը բնակչության թվաքանակի կտրուկ աճի որևէ հնարավորության մասին խոսելու որևէ հնարավորություն չեն տալիս, մասնավորապես նկատի ենք ունենում, որ ՀՀ մշտական բնակչության թվաքանակը դեռևս 2015 թ. նվազել է երեք մլն հոգեբանական շեմից, և ներկայումս, փաստորեն, հետհաշվարկ է արվում 1978 թ. գրանցված երեք մլն ցուցանիշից:

¹ Տե՛ս օրինակ՝ <https://armenpress.am/arm/news/1028298.html> (Հատված ՀՀ վարչապետի կողմից 21.09.2020 թ. ներկայացված մինչև 2050 թ. ՀՀ ռազմավարության տեսլականից), 23.01.2021:

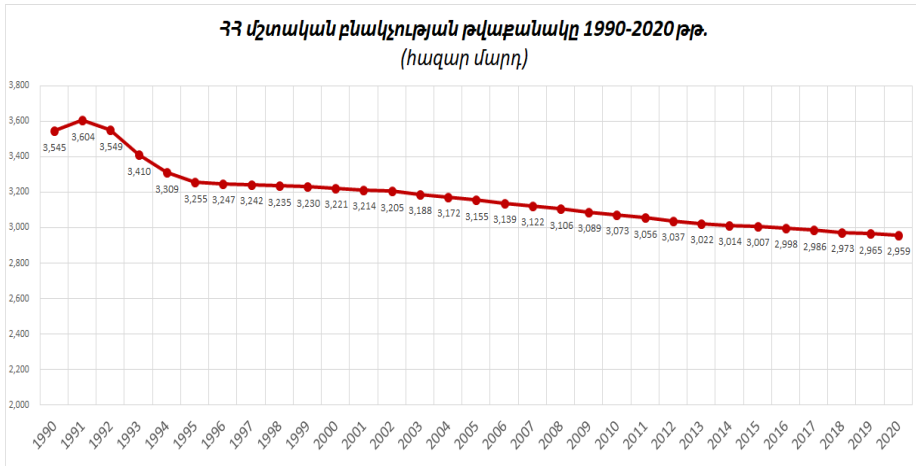
² Տե՛ս «World Population Prospects 2019: Release Note». United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2019):

³ Տե՛ս «World Population Prospects 2019: Data Booklet». United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2019):

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16:

⁵ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության մշտական բնակչության թվաքանակը 2019 թ. հուլիսի 1-ի դրությամբ. վիճակագրական տեղեկագիր», ՀՀ վիճակագրական կոմիտե, Երևան, 2019, էջ 3:

⁶ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2020 թ. հունվար-դեկտեմբերին. տեղեկատվական ամսական զեկույց», ՀՀ վիճակագրական կոմիտե, Երևան, 2021, էջ 148:

Գծապատկեր 1. ՀՀ մշտական բնակչության թվաքանակը 1990-2020 թթ.

Թեպետ ՀՀ հանրային դիսկուրսում առավել ընդունված է բնակչության թվի աճի (նվազման) վրա ազդող հիմնական գործոն համարել միգրացիան, սակայն հատկանշական է, որ գիտական դիսկուրսում, այդ թվում՝ վերը նշված կանխատեսման պարագայում, ավելի մեծ նշանակություն ունի բնական աճի, այսինքն՝ ծնելիության և մահացության ցուցանիշների տարբերության շարունակական նվազումը: Այս երևույթի կարևորությունը հասկանալու համար մենք հաշվարկել ենք միգրացիոն ակտիվ հոսքերի ժամանակահատվածում՝ 1989-2019 թթ., ՀՀ բնակչության բնական հավելաճի՝ բոլոր տարիների հանրագումարը, որը կազմում է 612.745 մարդ: Հետևաբար պետք է հաշվի առնել, որ ՀՀ միգրացիոն բացասական հավելաճը բնակչության ընդհանուր շարժի հաշվարկում մասամբ ծածկվել է դրական այդ ցուցանիշով:

Ընդհանուր առմամբ **ժողովրդագրական անցման արդի փուլը** բնորոշվում է բնական աճի համաշխարհային նվազմամբ և ավելի շատ երկրներում ընտանեկան պլանավորման մեջ երեխաների փոքր թվի նախատեսմամբ¹: Այս միտումներն ավելի քան երկու տասնյակ երկրներում արդեն իսկ հանգեցրել են բնակչության դեպոպուլյացիայի՝ սեղմված վերարտադրության, այսինքն՝ ավելի շատ մարդ մահանում է, քան ծնվում (օրինակ՝ Բելառուս, Գերմանիա, Էստոնիա, Լատվիա, Լիտվա, Հարավային Կորեա, Հունգարիա, Ճապոնիա, ՌԴ, Սերբիա, Ուկրաինա և այլն)²: Այս համատեքստում

¹ Առավել մանրամասն տե՛ս **Bricker D., Ibbitson J.**, Empty Planet: The Shock of Global Population Decline, New York, Crown, 2019:

² Տե՛ս նույն տեղում: Տե՛ս նաև **Ливи Бачи М.**, Демографическая история Европы, пер. с италянского А. Миролубовой, СПб., 2010 (итал. изд. – Рим-Бари, 1998), «Население России в XX веке. Исторические очерки», т. 3, кн. 3: 1991-2000 гг., Москва, 2012, **Մալխասյան Մ.**, Ժողովրդագրական ձևերը եվրոպական պետություններում արդի ժամանակաշրջանում (20-րդ դ. վերջ - 2011 թ.) // «Պատմություն և մշակույթ», 2012, թիվ 9, 202-209:

պատահական չէ, որ, օրինակ՝ դեռևս 2007 թ. ՌԴ-ում ընդունված՝ մինչև 2025 թ. ժողովրդագրական զարգացման հայեցակարգի անկյունաքարային դրույթներից է ՌԴ էթնոսների **վերարտադրության հիմքը միգրացիոն ներհոսքերի փոխարեն դարձնել բնական աճը**¹:

Հաշվի առնելով վերը շարադրվածը՝ անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացնել ժողովրդագրական անցման արդի փուլում ՀՀ բնակչության բնական աճի վիճակը և դրանից բխող մարտահրավերների մի մասը, քանի որ բոլոր դրույթների ուսումնասիրություն մեկ հոդվածի շրջանակներում հնարավոր չէ:

Վերադառնալով ՄԱԿ-ի կանխատեսմանը՝ պետք է նշենք, որ նման հաշվարկները հիմնված են իրավիճակի և միտումների վրա, ուստի դրանք կարող են մեծապես փոխվել ժողովրդագրական տարբեր ցուցանիշների որոշակի տեղաշարժերի արդյունքում: Պատահական չէ, որ նմանատիպ նախորդ զեկույցում, որ հրապարակվել է 2017 թ., ՀՀ բնակչության թվի կանխատեսումը 2050 թ. համար եղել է 2,7 մլն, իսկ դարավերջին՝ 1,849 մլն²: Այստեղ տարբերության պատճառը 2017 և 2019 թթ. հրապարակումների հաշվարկային հիմքում բնական աճի՝ համապատասխանաբար 2010-2015 և 2015-2020 թթ. և միգրացիայի մնացորդի (2005-2015 և 2010-2020 թթ.) ցուցանիշներն են: Ըստ այդմ՝ հնգամյա ժամանակահատվածում ծնելիության տարեկան միջին գործակիցը 1,5 %-ից նվազել է 1,4 %-ի, իսկ միգրացիայի տարեկան բացասական մնացորդը կրճատվել է ավելի քան երեք անգամ³, հետևաբար կանխատեսումը փոքր-ինչ բարելավվել է: Հաշվի առնելով կանխատեսումների ժամանակահատվածի երկարությամբ պայմանավորված ճշգրտության հավանականության նվազումը և մեր տարածաշրջանում ժողովրդագրական գործընթացների վրա ազդող իրողությունների փոփոխականության անկանխատեսելիությունը՝ մենք մինչև դարավերջ հաշվարկներ կատարելը նպատակահարմար չենք համարում: Փոխարենը մեզ համար առաջնային են բնական աճին առնչվող մտահոգիչ երևույթների և մոտակա տարիների ընթացքում հնարավոր մարտահրավերների ներկայացումը:

Երկարաժամկետ տեսանկյունից նախևառաջ կարևոր է, որ **կնոջ պտղաբերության ընդհանուր գործակիցը**, այսինքն՝ մեկ կնոջը բաժին ընկնող երեխաների թիվը բնակչության պարզ վերարտադրության համար անհրաժեշտ մակարդակից մեծ լինի: Ժողովրդագրական գրականության մեջ տարբեր տեսակետներ կան այս գործակցի նվազագույն շեմի մասին: ՀՀ-ում կատար-

¹ Տե՛ս «Указ Президента Российской Федерации от 09.10.2007 г. № 1351. Об утверждении Концепции демографической политики Российской Федерации на период до 2025 года». <http://kremlin.ru/acts/bank/26299> 18.08.2019:

² Տե՛ս «World Population Prospects: The 2017 Revision, Data Booklet». ST/ESA/SER.A/401. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2017), p. 14:

³ Տե՛ս «World Population Prospects 2019: Data Booklet», էջ 16: Հմմտ. «World Population Prospects: The 2017 Revision, Data Booklet», p. 14:

ված ուսումնասիրությունների մեծ մասում որպես համաշխարհային միջին գործակից դիտարկվում է 2,15-ը, հետևաբար ՀՀ բնակչության բնական աճի ճգնաժամային վիճակը համարվում է 1993 թ., երբ առաջին անգամ այդ շեմից ցածր գործակից է արձանագրվել¹:

Թեև նշված գործակիցի անհրաժեշտ նվազագույնը բնութագրական է աշխարհի գրեթե 80 երկրների համար և դանդաղ է փոփոխվում, այդուհանդերձ այն ո՛չ ունիվերսալ է և ո՛չ էլ հաստատուն: XX դարի վերջին նշված գործակիցի անհրաժեշտությունը զարգացած երկրների համար կազմել է միջինը 2,15², իսկ XXI դարի սկզբին՝ 2,1³: Ընդ որում՝ 2007 թ. ՌԴ համար այն 2,12 էր, իսկ Ճապոնիայում՝ նույնիսկ 2,08, թեև նրանց փաստացի գործակիցները նշված թվերից մոտ մեկ երրորդով ցածր էին⁴: Դա պայմանավորված է նախևառաջ մանկամահացության գործակիցի և մայրական մահացության դեպքերի՝ տարբեր երկրներում տարբեր լինելու հանգամանքով, այսինքն՝ առողջապահական համակարգի զարգացվածության պարագայում բնակչության պարզ վերարտադրության համար անհրաժեշտ պտղաբերության նվազագույն գործակիցը 2,1-2,15-ից ավելի փոքր է, իսկ հակառակ դեպքում՝ ավելի մեծ:

ՀՀ-ում այդ գործակիցը հաշվարկելու համար օգտագործենք հետևյալ մոդելավորումը՝ $TFR_R \approx (1+SRB)/p(A_M)$, որտեղ TFR_R -ը պտղաբերության ընդհանուր գործակիցն է, SRB -ն՝ ծնվածների մեջ երկու սեռերին պատկանող անձանց թվաքանակի հարաբերակցությունը, իսկ $p(A_M)$ -ը՝ ծնվածների՝ մինչև պտղատվության տարիք (ներկա վիճակագրությունից ելնելով՝ 25-30 տարեկանի միջակայք) հասնելու հավանականության աստիճանը⁵: Քանի որ 2020 թ. ծնվածների սեռերի հարաբերակցության գործակիցը կազմել է 110 տղա՝ 100 աղջկա հաշվով, 1000 կենդանի ծնունդների հաշվով մինչև մեկ տարեկան մահացածների թիվը 7,3 է, իսկ հղիության հետ կապված բարդություններից, ծննդյան և հետծննդյան ժամանակահատվածում գրանցվել է մայրական

¹ Տե՛ս **Մանուկյան Ս.**, Հայաստանում 2017-2020 թթ. ծնունդների թվաքանակի կանխատեսում // «21-ԸԴ ԴԱԸ», տեղեկատվական-վերլուծական հանդես, 2017, թիվ 5, էջ 7, *նույնի*, Հայաստանի բնակչության քանակի դինամիկան պատմական կոնտեքստում 1827-2018 թթ. // «Օրբելի» վերլուծական կենտրոն, պաշտոնական կայք. <http://orbeli.am/hy/post/204/2019-05-03/Հայաստանի+բնակչության+քանակի+դինամիկան+պատմական+կոնտեքստում>, +1827-2018+թթ., 03.08.2019:

² Տե՛ս **Капица С.**, Гиперболический путь человечества: через демографическую революцию к обществам знаний, Москва, 2009, с. 60-61:

³ Տե՛ս **Espenshade Th., Guzman J.C., Westoff Ch.**, The Surprising Global Variation in Replacement Fertility // "Population Research and Policy Review", 2003, № 22, p. 575:

⁴ Տե՛ս **Медков В.**, Рождаемость, в ежегодном докладе «Демографическая ситуация в РФ: Мониторинг демографической ситуации в Российской Федерации и тенденций ее изменения», под ред. А. Антонова, Москва, 2008, с. 83, **Антонов А., Борисов В.**, Лекции по демографии: учебник для вузов, Москва, 2011, с. 175:

⁵ Մեթոդը տե՛ս **Preston S., Heuveline P., Guillot M.**, Demography: Measuring and Modeling Population Processes, Oxford, 2001, p. 115, հղումը տե՛ս՝ **Espenshade Th.** et al., p. 577:

մահացության յոթ դեպք (մայրական մահացության գործակիցը կազմել է 19.2 միավոր)¹, ստացվում է, որ ՀՀ-ում բնակչության պարզ վերարտադրության համար անհրաժեշտ պտղաբերության նվազագույն գործակիցը առնվազն 2,2 պետք է լինի, և դա դեռ այն դեպքում, երբ միգրացիայի ազդեցությունը ծնվածների մինչև պտղատվության տարիք հասնելու հավանականության աստիճանի վրա փաստացի չենք դիտարկում: Վերջինս ևս հաշվի առնելու դեպքում կունենանք անհամեմատ ավելի բարձր, բայց խիստ փոփոխական գործակից, սակայն մեթոդական տեսանկյունից նման հաշվարկներում միգրացիայի պես անկայուն երևույթը նպատակահարմար չէ դիտարկել, քանի որ, ամեն դեպքում, բնակչության աճի բնական և մեխանիկական (միգրացիոն) բաղադրիչներն առանձին հաշվարկման տիրույթում են:

Ժողովրդագրական անցման արդի փուլում, որ տարբեր ուսումնասիրողների կողմից անվանվում է ժողովրդագրական անցման հինգերորդ փուլ (4 փուլային մոդելում՝ չորրորդ)² կամ էլ ժողովրդագրական երկրորդ անցում, լավագույն դեպքում պահպանվում է բնակչության պարզ վերարտադրությունը, իսկ վատագույն դեպքում բնակչության թիվը սկսում է նվազել: Վերջին երկուուկես տասնամյակներում աշխարհի շատ երկրներում, այդ թվում ՀՀ-ում և Արցախում, կնոջ պտղաբերության ընդհանուր գործակցի նվազմանը զուգահեռ, դիտարկվում է նաև մի երևույթ, որ տևական ժամանակ բնակչության բնական աճը դրական է մնում, քանի որ դեռևս վերարտադրական (պտղատվության) շրջափուլում են նախկինում ծնված ավելի մեծ թվով կանայք: Այլ կերպ ասած՝ քանի դեռ սերունդ տալու հնարավորություն ունեն բնակչության պարզ վերարտադրության համար անհրաժեշտ մակարդակից բարձր պտղաբերության գործակից ունեցած ժամանակահատվածում ծնվածները, և միաժամանակ մահացությունը չի աճում տևական ժամանակ, երբեմն՝ նույնիսկ մինչև 30-35 տարի, տեսականորեն հնարավոր է բնական աճի դրական շարժընթաց: Այս երևույթը կոչվում է «population momentum»³: Դրանով արդեն մոտ չորս տասնամյակ առաջ անցել են Արևելյան Եվրոպայի երկրները և Գերմանիան: Վերջիններիս օրինակով ՀՀ-ում նույնպես այդպիսի իրավիճակ է. բնակչության սեղմված վերարտադրության ի հայտ գալու նախադրյալներ են ստեղծվել:

Քննարկենք մի քանի օրինակներ, երբ այս գործընթացը նման հանգուցակետի է հասել: ՌԴ-ն դեռևս խորհրդային տարիներին՝ 1964-1965 թթ., մտել

¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2020 թ. հունվար-դեկտեմբերին», էջ 149, 150, 153:

² Տե՛ս **Մանուկյան Ս.**, Ժողովրդագրական անցման փուլերը Հայաստանում // «Օրբելի» վերլուծական կենտրոն, պաշտոնական կայք. http://orbeli.am/hy/post/238/2019-06-19/Ժողովրդագրական_անցման_փուլերը_Հայաստանում 03.08.2019:

³ Տե՛ս **Blue L., Espenshade Th.**, Population Momentum Across the Demographic Transition // “Population and Development Review”, 2011, n° 37 (4), p. 721-747:

է լատենտային (թաքնված) դեպոպուլյացիայի փուլ, երբ կնոջ պտղաբերության գործակիցն իջել է անհրաժեշտ նվազագույն շեմից, մինչդեռ դեպոպուլյացիայի բացահայտ փուլը, որը բնորոշվում է բացասական բնական աճով, սկսվել է 1992 թ.¹: Փաստորեն, 27-28 տարի ՌԴ բնակչության բնական աճը դեռևս դրական է եղել, իսկ դրանից հետո սկսվել է բացահայտ դեպոպուլյացիայի փուլը, և ժողովրդագրական ճգնաժամը հաղթահարելու համար ծախսվել է մի քանի տասնյակ տրիլիոն ռուբլի գումար:

Նույն անցումը մոտ երկու անգամ ավելի արագ է ընթացել Լիտվայում, որտեղ աշխատունակ բնակչության զանգվածային արտագաղթը 1990-ական թթ. արագացրել է գործընթացը²: 1959-1960 թթ. նույնը կատարվել է Հունգարիայում, որտեղ մահացածների թիվը գերազանցում է ծնվածներին արդեն 1981 թվից³: Իսկ ամենից թարմ օրինակը Հարավային Կորեան է, որտեղ 2020 թ. առաջին անգամ գրանցվել է բնակչության բացասական բնական աճ⁴, իսկ լատենտ փուլն սկիզբ էր առել դեռևս 1983 թ.⁵: Փաստորեն, եթե Հունգարիայի դեպքում անցումը տևել է 21-22 տարի, Հարավային Կորեայի պարագայում՝ 37 տարի:

Այսպիսով՝ խնդիրը տարբեր երկրներում տարբեր ժամանակահատվածներում է ի հայտ եկել, ինչը պայմանավորված է ոչ միայն վերը նշված գործոններով, այլև բնակչության վերարտադրման ցիկլում ներգրավված հատվածի սեռատարիքային կազմով, որն իր հերթին կարող է փոփոխվել միգրացիոն հոսքերի, աղետների և պատերազմների պատճառով: Բացի այդ՝ որոշ չափով իր դերն է խաղում նախորդ սերնդի պտղաբերության գործակցի ֆենոմենը, երբ դրա ազդեցությամբ ժամանակավորապես նկատվում է ներկայիս գործակցի բարելավում, ինչպես օրինակ՝ 1970-ական թթ. կեսերին տեղի ունեցավ Հունգարիայում, սակայն չորս տարի անց նորից անկում նկատվեց, ընդ որում՝ նախկինից ավելի մեծ տեմպերով:

Ի վերջո, ինչպիսի՞ն են բնակչության բնական աճի միտումները ՀՀ-ում ժողովրդագրական անցման արդի փուլի պայմաններում:

¹ Տե՛ս **Белобородов И.**, Депопуляция в России: 15 лет демографической трагедии // «Демографические исследования: сборник», отв. редактор – А. Антонов, Москва, 2009, с. 131-132: Տե՛ս նաև «Атлас демографического развития России», под ред. Г. Осипова и С. Рязанцева, Москва, 2009, с. 22-25:

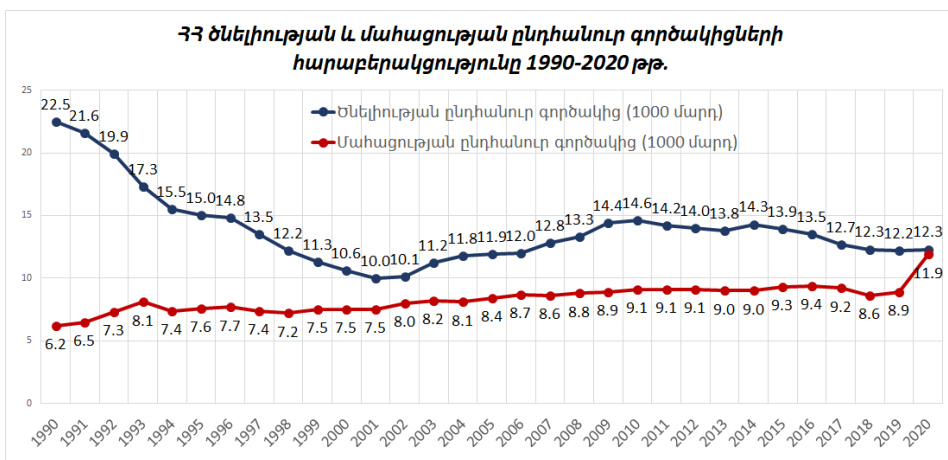
² Տե՛ս <https://web.archive.org/web/20100605035015/http://db1.stat.gov.lt/statbank/SelectTable/omrade0.asp?Subjectcode=S3&PLanguage=1&Shownews=OFF&tree=false> 24.09.2020:

³ Տե՛ս **Hungarian Central Statistical Service** // http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001a.html 07.09.2020:

⁴ Տե՛ս **Chung E., Jeong-Won H.**, Korea Marks First-Ever Decline in Registered Population, «Korea Joong Ang Daily» in association with “The New York Times”, January 3, 2021. <https://koreajoongangdaily.joins.com/2021/01/03/national/socialAffairs/population-decline-korea-aging-society/20210103165800619.html> 12.01.2021:

⁵ Տե՛ս **Roser M.**, Fertility Rate. First published in 2014; substantive revision published on December 2, 2017 // In <https://ourworldindata.org/fertility-rate> 23.01.2021:

Նախ դիտարկենք վերջին տարիներին նկատված միտումները: Ներկայումս վերարտադրության ցիկլ են մտել 1990-ական թթ. ծնվածները, երբ, օրինակ, 1990 թ. շուրջ 80 հազարի կողքին 1993 թ. գրանցվել է ընդամենը 59 հազար ծնունդ: Այդ տարիներից սկսած մինչև այժմ մայրանալու միջին տարիքը շուրջ 25 դիտարկելով՝ ստացվում է, որ 2018 թ. դրությամբ վերարտադրության ցիկլում է 1993 թ. ծնվածների՝ լավագույն դեպքում 61,8 %-ը: Բացի այդ՝ 1998 թ. առաջին անգամ ՀՀ-ում ծնվել է 40 հազարից պակաս երեխա, իսկ 2001 թ. գրանցվել է հակառեկորդային 32.065 ցուցանիշը, ինչն իր երկարաժամկետ ազդեցությունն է թողնելու հաջորդող սերունդների վերարտադրության վրա (միջինը՝ նշված տարեթվերից 26 և 55 տարի անց՝ հաշվի առնելով մայրանալու միջին տարիքի աճի տեմպերը 2001 թվից սկսած):

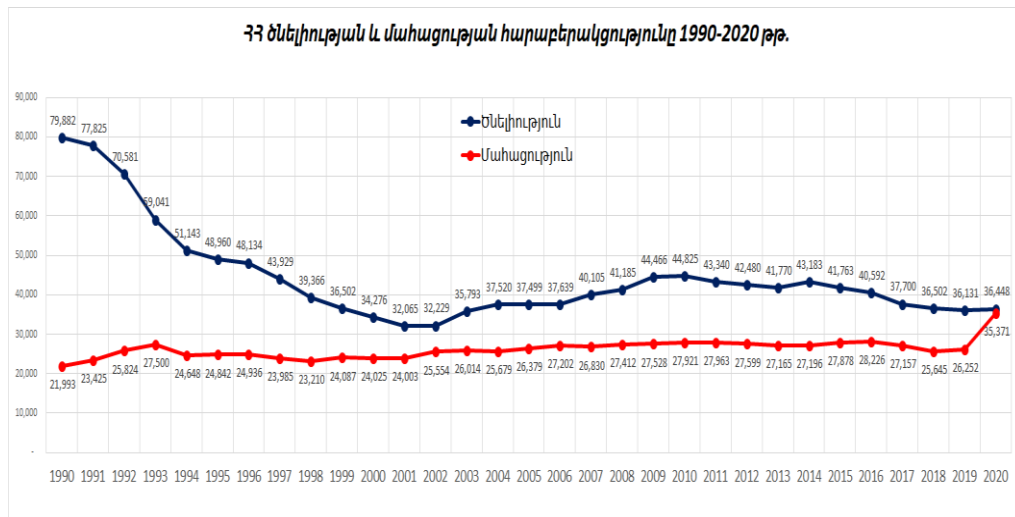
Գծապատկեր 2. ՀՀ ծնելիության և մահացության ընդհանուր գործակիցների հարաբերակցությունը 1990-2020 թթ. (2001 թ. սկսած՝ տվյալները տրված են 2011 թ. մարդահամարի հաշվարկային հիմքով)

Վերջին տարիների համար ՀՀ-ում ծնունդների թվաքանակի մասին համեմատաբար ամենաճշգրիտ կանխագուշակումը կատարել է Մ. Մանուկյանը, որը 2007 թ. իր հոդվածում կանխատեսել է, որ 2017, 2018, 2019 և 2020 թթ. ծնունդները կլինեն համապատասխանաբար 39.626, 38.609, 37.647 և 36.753¹: Այս արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ, փաստորեն, ներկայացվում է ծնունդների թվաքանակի նվազման միտումը, որը հետագայում հաստատվել է նույնիսկ ավելի զգալի ծավալով՝ համապատասխանաբար 37.700 և 36.502²,

¹ Տե՛ս Մանուկյան Ս., Հայաստանում 2017-2020 թթ. ծնունդների թվաքանակի կանխատեսում, էջ 6:

² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2018 թ. հունվար-դեկտեմբերին. տեղեկատվական ամսական զեկույց», ՀՀ վիճակագրական կոմիտե, Երևան, 2019, էջ 141:

իսկ 2019 թ. առաջին կիսամյակում նույնպես նկատվել է ծնունդների մոտ 1 % նվազում¹: Փաստորեն, 2018 թ. ծնունդների թիվը 2017 թ. համեմատ 5,3 %-ով նվազել է, թեև մահերը ևս նվազել են 5,5 %-ով²: 2019 թ. գրանցվել են 36.041, իսկ 2020 թ.՝ 36.448 ծնունդներ³, որոնք ևս կանխատեսված թվերից քիչ են:

Գծապատկեր 3. ՀՀ ծնելիության և մահացության հարաբերակցությունը 1990-2020 թթ.

Բնական աճի արդի իրավիճակի գնահատականը հետևյալ կերպ է ներկայացված Ս. Մանուկյանի ուսումնասիրություններից մեկի եզրակացության մեջ. «Հայաստանում բնական աճի հետ կապված ներկայիս վատ վիճակը և վատթարացման պրոցեսը լիովին կանխորոշված չէ որևէ տեսական մոդելով: Պրոցեսը հնարավոր է կառավարել»⁴: Մոդելավորման բարդությունը պայմանավորված է գործոնների համալիր ամբողջությամբ, որոնք բավականին փոփոխական են ՀՀ պայմաններում:

Մեր կարծիքով՝ մոդելավորման դժվարության կարևոր պատճառներից է գործակիցների վերանայման մեծ հավանականությունը, քանի որ համոզված ենք, որ 2021 թ. ՀՀ-ում անցկացվելիք մարդահամարի տվյալները մշակելուց հետո վերանայվելու և վերահաշվարկվելու են նախընթաց մի քանի տարիների ծնելիության և մահացության գործակիցները. հաստատուն են դրանց միայն բացարձակ թվով ցուցանիշները, իսկ գործակիցները հաշվարկվում են

¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2019 թ. հունվար-հունիսին», էջ 134:

² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2018 թ. հունվար-դեկտեմբերին», էջ 141:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 149:

⁴ **Մանուկյան Ս.**, Ժողովրդագրական անցման փուլերը Հայաստանում, 03.01.2021:

հազար բնակչի հաշվով կամ տոկոսով: Նման փորձառությունն արդեն իսկ նկատվել է, երբ 2011 թ. մարդահամարի արդյունքների հրապարակումից հետո վերահաշվարկվեցին 2001 թ. մարդահամարից հետո ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայության (այժմ՝ վիճակագրական կոմիտե) ընթացիկ պաշտոնական վիճակագրական հրապարակումներում ներկայացրած գործակիցները, քանի որ ընթացիկ հաշվառմամբ ստացված մշտական բնակչության թիվը նախորդ տարիներին միգրացիայի մնացորդի թերի հաշվարկման պատճառով գերազանցում էր մարդահամարի արդյունքներով ստացված թվաքանակը շուրջ քառորդ միլիոնով: Թեև հետագայում միգրացիոն մնացորդի հաշվարկման մեթոդաբանությունը բարելավվել է, սակայն թվաքանակի վերանայումը բացառել հնարավոր չէ, մանավանդ որ միգրացիայի բացասական միտումները շարունակվել են:

ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի տվյալներով՝ 2018 թ. միգրացիոն մնացորդը բացասական էր՝ -18.500¹, ընդ որում՝ նույնիսկ ուղևորաշրջանառությունն է բացասական եղել՝ -4.588²: 2019 թ. միգրացիոն մնացորդը շարունակել է բացասական լինել՝ -16.000, իսկ նախորդ տարվա թիվը վերագնահատվել է 300-ով՝ -18.200³: Ռոսստատի տվյալներով՝ 2019 թ. ՀՀ-ՌԴ միգրացիոն մնացորդը ՌԴ համար կազմել է +35.109, այսինքն՝ մեզ համար նույնքան մինուս, իսկ ՀՀ-ից ՌԴ մեկնածների թիվը առանձին՝ 71.984⁴:

2020 թ., կորոնավիրուսային հիվանդության համավարակի պատճառով միգրացիոն սահմանափակումներով պայմանավորված՝ միգրացիոն հոսքերը նվազել են. արդյունքում հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ մնացորդը դեռևս աննշան դրական էր՝ +2.800⁵, իսկ 12 ամիսների կտրվածքով՝ +3.300⁶: Միգրացիոն հոսքերի պատճառով բնակչության թվաքանակի մեխանիկական փոփոխությունը բնական աճի և՛ բացարձակ, և՛ հարաբերական ցուցանիշների վրա ուղղակիորեն ազդող գործոններից է:

Ի տարբերություն անկախության տարիներին մոտ երեք անգամ նվազած ծնելիության՝ մահացության ցուցանիշները գրեթե կայուն և միջինից ցածր են եղել: Մահացության համեմատաբար ցածր գործակցի շնորհիվ ՀՀ-ն

¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2018 թ. հունվար-դեկտեմբերին», էջ 141:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 148:

³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2019 թ. հունվար-դեկտեմբերին. տեղեկատվական ամսական զեկույց», ՀՀ վիճակագրական կոմիտե, Երևան, 2020, էջ 145:

⁴ Տե՛ս Бюллетень «Численность и миграция населения Российской Федерации в 2019 году» - выпуск 2020 г., Таблица 2.6. Международная миграция Российской Федерации в 2019 году // https://gks.ru/bgd/regl/b20_107/IssWWW.exe/Stg/2-6.xls#02.02.2021:

⁵ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2020 թ. հունվար-սեպտեմբերին. տեղեկատվական ամսական զեկույց», ՀՀ վիճակագրական կոմիտե, Երևան, 2020, էջ 139:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 149:

երբևէ չի բախվել բնակչության ընդհանուր սեղմված վերարտադրության խնդրին, բայց բնական աճի առկա շարժընթացը հուշում է, որ եթե պետական ժողովրդագրական քաղաքականությամբ էականորեն չխթանվի ծնելիության մակարդակի աճը, ապա վերը նշված տարիներին ծնվածների՝ վերարտադրության ցիկլում հիմնական դերակատար դառնալու պարագայում հնարավոր է բնակչության սեղմված վերարտադրություն արդեն 2022 թ. կամ նույնիսկ 2021 թ. (մինչև 2020 թ. COVID-19 համավարակը և Արցախյան երկրորդ պատերազմը հաշվարկները ցույց էին տալիս, որ նման անցում հնարավոր էր 2024-2027 թթ. միջակայքում): Այստեղ հաշվի ենք առնում նաև ամուսնական և մայրանալու միջին տարիքների աճը, սեռատարիքային կազմի փոփոխությունները միգրացիայի, պատերազմի և այլ գործոնների հետևանքով, ինչպես նաև մահացության գործակցի կայունացման միտումները վերջին երեք տասնամյակներում: Ընդ որում՝ եթե վերջին տարիներին մահացությունը որոշակի նվազման միտում ուներ, որովհետև մահանում էին հիմնականում Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին ծնված մարդիկ, որոնք թվաքանակով քիչ էին, ապա առաջիկա տարիներին, հաշվարկային հիմքում ունենալով կյանքի միջին տևողության տվյալները, սպասվում է նույն պատերազմից հետո ծնված մարդկանց շրջանում մահացության աճ: Այդ տարիներին ծնվածների թիվը գերազանցում է պատերազմական տարիների ծնելիությանը, հետևաբար առաջիկայում, ցավոք, պետք է սպասել մահացության մակարդակի որոշ աճ:

Հատկանշական է, որ ՀՀ առանձին հատվածներում դեռևս մեկ տասնամյակ առաջ արդեն իսկ նկատվել է սեղմված վերարտադրություն, օրինակ՝ Երևանի Նորք-Մարաշ (-0,2 %, 2009 թ.) և Արաբկիր (-0,17 %, 2010 թ.) վարչական շրջաններում¹: Միտումը շարունակական է եղել նաև հաջորդող տարիներին, և միայն 2015-2016 թթ. Արաբկիրում աննշան դրական հավելած է գրանցվել²: Այդուհանդերձ, Երևանի ցուցանիշները ընդհանուր առմամբ համեմատաբար ավելի լավ են, քան ՀՀ մարզերում:

Բավական մտահոգիչ է պատկերը հատկապես մի քանի մարզերում: 2018 թվականին 2013 թ. համեմատ Արագածոտնի մարզում բնական հավելածի գործակիցը նվազել է 54 %-ով, Արարատի մարզում՝ 26 %-ով, Արմավիրի մարզում՝ 36 %-ով, Գեղարքունիքի մարզում՝ 28 %-ով, Կոտայքի մարզում՝ 33 %-ով, Շիրակի մարզում՝ 40 %-ով, Վայոց ձորի մարզում՝ 17 %-ով, Տավուշի մարզում՝ 86 %-ով, մինչդեռ Սյունիքի մարզում տևական նվազումից հետո

¹ Տե՛ս «ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով 2006-2010. վիճակագրական ժողովածու», Երևան, 2011, էջ 226-229: Տե՛ս նաև **Մայիսայան Մ.**, Ժողովրդագրական գործընթացները Երևանում 21-րդ դարասկզբին (2001-2011 թթ.) // «Երևան 3. մայրաքաղաքի հիմնախնդիրներին նվիրված գիտական նստաշրջանի նյութեր», Երևան, 2012, էջ 74-82:

² Տե՛ս «ՀՀ մայրաքաղաք Երևանը թվերով 2017. վիճակագրական ժողովածու», Երևան, 2017, էջ 23-24:

նկատվել է ժամանակավոր դրական փոփոխություն, իսկ Լոռու մարզում՝ բնական աճը 0,15 %-ից դարձել է բացասական՝ -0,04 %¹: Հատկանշական է, որ Տավուշի մարզում 2015 թ. ծնունդների և մահերի թվերը հավասար են եղել, իսկ 2016 թ. մահերը չորսով ավելի են: Խիստ մտահոգիչ են 2019 թ. առաջին կիսամյակի տվյալները. բնական հավելածի մոտ 81 %-ը բաժին է ընկել Երևանին, մինչդեռ Լոռու, Շիրակի, Վայոց ձորի և Տավուշի մարզերն արդեն դեպոպուլյացիայի գոտում են, իսկ Սյունիքի մարզում ընդամենը 10 մարդ ավել է ծնվել, քան մահացել²: Ժողովրդագրական իրավիճակի վատթարացման այս համապատկերում պետք է ուշադրություն դարձնել հատկապես Լոռու մարզի վրա, քանի որ 1988-2019 թթ. նրա տարածքում բնակչության թվաքանակը կրկնակի նվազել է:

COVID-19-ի և 2020 թ. Արցախյան պատերազմի ազդեցությունը բնական աճի վրա: Առանց այն էլ բացասական այս միտումները կորոնավիրուսային համավարակի և պատերազմական գործողությունների պատճառով ավելի ուժգնորեն են արտահայտվել 2020 թ.: Մասնավորապես, Ադրբեյջանի սանձազերծած Արցախյան նոր պատերազմը, հայրենագրկումից բացի, ժողովրդագրական աղետի է հանգեցրել: 2020 թ. հոկտեմբերի 24-ին ՀՀ արտգործնախարար Զ. Մնացականյանը հանրայնացրել է, որ Արցախից ժամանակավորապես ՀՀ են տեղափոխվել առնվազն 90 հազար խաղաղ բնակիչներ³: ՌԴ պաշտպանության նախարարության հաղորդմամբ՝ մինչև 2020 թ. դեկտեմբերի 31-ը նրանցից 46.998-ը, իսկ 2021 թ. փետրվարի 24-ի դրությամբ արդեն 52.700-ը, վերադարձել է Արցախի՝ ՌԴ խաղաղապահ ուժերի ներկայության հատված⁴, սակայն արդեն իսկ իրողություն է, որ Ադրբեյջանի վերահսկողության տակ գտնվող տարածքներ՝ Հադրութ, Քաշաթաղ և Շահումյա-

¹ Տե՛ս «ՀՀ Արագածոտնի մարզը թվերով 2018. վիճակագրական ժողովածու», Երևան, 2018, էջ 25, «ՀՀ Արարատի մարզը թվերով 2018. վիճակագրական ժողովածու», Երևան, 2018, էջ 23, «ՀՀ Արմավիրի մարզը թվերով 2018. վիճակագրական ժողովածու», Երևան, 2018, էջ 23, «ՀՀ Գեղարքունիքի մարզը թվերով 2018. վիճակագրական ժողովածու», Երևան, 2018, էջ 23, «ՀՀ Լոռու մարզը թվերով 2018. վիճակագրական ժողովածու», Երևան, 2018, էջ 22, «ՀՀ Կոտայքի մարզը թվերով 2018. վիճակագրական ժողովածու», Երևան, 2018, էջ 21, «ՀՀ Շիրակի մարզը թվերով 2018. վիճակագրական ժողովածու», Երևան, 2018, էջ 22, «ՀՀ Սյունիքի մարզը թվերով 2018. վիճակագրական ժողովածու», Երևան, 2018, էջ 24, «ՀՀ Վայոց ձորի մարզը թվերով 2018. վիճակագրական ժողովածու», Երևան, 2018, էջ 24, «ՀՀ Տավուշի մարզը թվերով 2018. վիճակագրական ժողովածու», Երևան, 2018, էջ 18: Տե՛ս նաև «ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2018 թ. հունվար-դեկտեմբերին», էջ 142:

² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2019 թ. հունվար-հունիսին», էջ 134-135:

³ Տե՛ս «Глава МИД Армении назвал число беженцев из-за ситуации в Карабахе» // <https://ria.ru/20201024/karabakh-1581290908.html> 25.01.2021: Նույն թիվը պատերազմից հետո՝ դեկտեմբերի 18-ին, հայտնվել է ՀՀ միգրացիոն ծառայության կայքում. http://migration.am/news/412_25.01.2021:

⁴ Տե՛ս ՌԴ ՊՆ պաշտոնական կայք. http://mil.ru/russian_peacekeeping_forces/infograf.htm 25.02.2021:

նի շրջաններ, Շուշի քաղաք և շրջանի հարավարևելյան մաս, տեղի հայ բնակչությունը չի կարող վերադառնալ:

Հերոս նահատակների թվաքանակի վերաբերյալ տարբեր տվյալներ են շրջանառվել: 2021 թ. հունվարի 21-ին ՀՀ առողջապահության նախարարը հայտարարել է, որ 3.450 անձի մարմին պատերազմական գոտուց մուտք է արվել նախարարության դատաբժշկական կենտրոն¹, իսկ այդ հայտարարությանը հաջորդած շուրջ մեկ ամսվա ընթացքում Արցախի պաշտպանության նախարարությունը մի քանի անգամ հրապարակել է գոհված զինծառայողների ցուցակներ², որոնց հանրագումարը թույլ է տալիս եզրակացնելու նահատակների շուրջ 4.000 թվաքանակի մասին: Հաշվի առնելով այն, որ 2020 թ. ՀՀ բնակչության բնական հավելածը հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ նախնական տվյալներով կազմել էր ընդամենը 5.369 մարդ³, ծնելիությունը աճի միտումներ չունեն, իսկ մահացությունը բարձր էր նաև կորոնավիրուսի պատճառով, հետևաբար հնարավոր էր, որ պատերազմի պատճառով մահացության աճի հետևանքով տարին ՀՀ համար կարող էր փակվել բացասական հավելվածով՝ նվազամար:

2021 թ. հունվարի 14-ին ՀՀ վիճակագրական կոմիտեն հրապարակել է 2020 թ. 11 ամսվա համար ամփոփված նախնական տվյալները՝ 33.425 ծնունդ (+457 կամ +1.39% նախորդ տարվա համեմատ) և 30.976 մահ (+7.194 կամ +30.25%)⁴: Հավելվածը, փաստորեն, կազմել է +2.449 (2019 թ. ցուցանիշից չորս անգամ քիչ): Հրապարակման սոցիալ-ժողովրդագրական հատվածի նախաբանում գրված է. ««2020 թ. վիճակագրական ծրագրով» նախատեսված էր ժողովրդագրական ցուցանիշներն ամփոփել և հրապարակել եռամսյակային պարբերականությամբ: Սակայն, կորոնավիրուսային (COVID-19) համավարակով պայմանավորված, 2020 թ. հունվար-նոյեմբեր ամիսների կտրվածքով որոշ ժողովրդագրական ցուցանիշներ ամփոփվել են շտապ եղանակով և ստորև ներկայացվում են նախնական տվյալները»⁵: Հոկտեմբերին գրանցվել է 3.632 (2019 թ. հոկտեմբերի համեմատ շուրջ երկու

¹ ՀՀ առողջապահության նախարարի ելույթը տե՛ս՝ <https://www.youtube.com/watch?v=Ienephsn75Y> 25.02.2021:

² Տե՛ս օրինակ՝ գոհված 116 զինծառայողների տվյալներ 02.02.2021 թ.՝ <https://www.panorama.am/am/news/2021/02/02/%D5%A6%D5%B8%D5%B0%D5%A5%D6%80-%D5%8A%D4%B2/2445452>; 29 զինծառայողների տվյալներ 08.02.2021 թ.՝ <https://armdaily.am/?p=125739&l=am> 25.02.2021:

³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2020 թ. հունվար-սեպտեմբերին. տեղեկատվական ամսական զեկույց», ՀՀ վիճակագրական կոմիտե, Երևան, 2020, էջ 139:

⁴ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2020 թ. հունվար-նոյեմբերին. տեղեկատվական ամսական զեկույց», ՀՀ վիճակագրական կոմիտե, Երևան, 2021, էջ 131:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

անգամ ավելի, COVID-19-ից՝ 360՝ առանց այլ պատճառների), նոյեմբերին՝ 6.060 մահ (շուրջ երեք անգամ ավելի, COVID-19-ից՝ 1.175)¹:

2021 թ. փետրվարի 5-ին հրապարակվել են նախորդ տարվա սոցիալ-տնտեսական վիճակն արտահայտող ցուցանիշները, այդ թվում՝ ժողովրդագրական իրավիճակը: Ըստ այդմ՝ 2020 թ. ՀՀ-ում գրանցվել են 36.448 ծնունդ և 35.371 մահ²: ՀՀ 10 մարզերից 9-ում 2020 թ. գրանցվել են ավելի շատ մահեր, քան ծնունդներ, իսկ աճը, ընդհանուր առմամբ, չնչին դրական է մնացել (նախնական տվյալներով) միայն Երևանի դրական հավելաճի շնորհիվ: Համեմատության համար նշենք, որ նախորդ տարվա առաջին կիսամյակի բնական աճը բացասական է եղել 10-ից վեց մարզերում: Ծնունդների թվով տարին վեցերորդ վատագույնն էր Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակաշրջանից սկսած, իսկ մահերի թիվը գրեթե կրկնում է Սպիտակի երկրաշարժով պայմանավորված 1988 թ. հակառեկորդը՝ 35.567: Թեև 1988 թ. մահերը 196-ով ավելի են եղել, բնական աճն էլ դրական է մնացել (+1.077), համեմատությունը նախևառաջ գործակիցներով են կատարվում: Ծնելիության գործակիցը 10-րդ վատագույնն է եղել երբևէ, իսկ մահացության գործակիցը առավելագույնն է ՀԽՍՀ և ՀՀ պատմության մեջ՝ 11,9, մինչդեռ նախորդ հակառեկորդը եղել է Սպիտակի աղետալի երկրաշարժի տարում՝ 10,3: Բացի այդ՝ 2020 թ. մահերի մեջ հաշվառված են միայն պատերազմի ժամանակ զոհված լինելու փաստը վերջնականապես ճշտված անձինք, և զոհվածների թիվը կարող է առաջիկա ամիսներին հետագա վերանայումների ենթարկվել, հետևաբար վերանայվելու են նաև մահացության ընդհանուր թիվը և գործակիցը: Ի հավելումն նշված վիճակագրության՝ 2021 թ. մարտի 5-ին հրապարակվել են 2021 թ. հունվարի ժողովրդագրական ցուցանիշները՝ 2.795 ծնված և 3.295 մահացած (որից 390-ը՝ COVID-19-ից), հետևաբար բնական հավելաճը բացասական է՝ -500³:

Այս ամենից զատ՝ հրապարակված թվերը չեն արտահայտում ժողովրդագրական այն աղետալի գործընթացները, որ 2020 թ. տեղի են ունեցել հենց Արցախում, որը պատերազմ չլինելու պարագայում 2021 թ. պետք է երբևէ առաջին անգամ ունենար 150 հազար հայ բնակչության: Այս տեսանկյունից աղետալի է հատկապես բնակավայրերի կորուստը: Ի կատարումն ՀՀ, ՌԴ և ԱդՂ ղեկավարների միջև նոյեմբերի 9-ի լույս 10-ի գիշերը ստորագրված եռակողմ հայտարարության՝ 2020 թ. դեկտեմբերի 9-ին հրապարակվել է Արցախի տարածքից Ադրբեջանին հանձնվող բնակավայրերի ցանկը

¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2020 թ. հունվար-նոյեմբերին. տեղեկատվական ամսական զեկույց», ՀՀ վիճակագրական կոմիտե, էջ 131-132:

² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2020 թ. հունվար-դեկտեմբերին», էջ 149:

³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2021 թ. հունվարին. Տեղեկատվական ամսական զեկույց», ՀՀ վիճակագրական կոմիտե, Երևան, 2021, էջ 117:

118 համայնքներ՝ 182 բնակավայրերով (Քաշաթաղի շրջան՝ 50 համայնքներ՝ 92 բնակավայրերով, Շուշիի շրջան՝ երեք համայնքներ՝ նույնքան բնակավայրերով, Շահումյանի շրջան՝ 14 համայնքներ՝ 17 բնակավայրերով, Մարտունու շրջան՝ յոթ համայնքներ՝ նույնքան բնակավայրերով, Մարտակերտի շրջան՝ ութ համայնքներ՝ 13 բնակավայրերով, Հադրութի շրջան՝ 28 համայնքներ՝ 42 բնակավայրերով, Ասկերանի շրջան՝ ութ համայնքներ՝ նույնքան բնակավայրերով)¹: Նույնիսկ մինչ այդ ՌԴ ՊՆ հրապարակած քարտեզից կարելի էր արդեն եզրակացնել, որ Արցախի բնակավայրերի մեկ երրորդից ավելին, իսկ համայնքային հաշվարկման դեպքում՝ գրեթե կեսը անցնում են թշնամուն: Արցախի սահմանադրությամբ ամրագրված տարածքում մինչև վերջին պատերազմը ներառված էին 253 համայնքներ, որոնցից 17-ը Շահումյանի շրջանում չէին գտնվում հայկական կողմի վերահսկողության ներքո²: Եթե նկատի ունենանք, որ ՀՀ համայնքները և դրանց կազմում ներառված բնակավայրերը համապատասխանաբար 484 և 1.003 են³, հետևաբար ստացվում է, որ հայկական բնակավայրերի ամբողջ ցանցի՝ ՀՀ և Արցախի համայնքների ընդհանուր թվի շուրջ 16.4%-ը հայաթափվել է 2020 թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբերին: Համեմատության համար նշենք, որ ՀՀ Տավուշի և Վայոց ձորի մարզերի բնակավայրերի թիվը հազիվ անցնում է 100-ից, ընդ որում՝ ՀՀ որևէ մարզում բնակավայրերի թիվը չի հասնում նույնիսկ 140-ի:

Բացի մարդկային կորուստներից և հարկադրված տեղահանությունից՝ Արցախի ամբողջ բնակչությունը գոյութենական բնույթի ժողովրդագրական անվտանգության սպառնալիքի տակ է, քանի որ, օրինակ, շփման նոր գծի մեծ մասն անցնում է նախկին ԼՂԻՄ-ի տարածքի միջով, նույնիսկ՝ առկա բնակչության շուրջ կեսը ներառող մայրաքաղաք Ստեփանակերտից ոչ շատ հեռու: Իրադարձությունների սոցիալ-հոգեբանական ազդեցությունը և տնտեսական հետևանքները լրացուցիչ ազդեցություն կարող են ունենալ Արցախի բնակչության և՛ ծնելիության մակարդակի, և՛ միգրացիոն վարքագծի վրա՝ նվազեցնելով հնարավորությունը, որ Արցախի բնակչության թիվը տեսանելի ապագայում վերադառնա նախկին՝ մոտ 150 հազարի մակարդակին:

Ստեղծված իրավիճակում թե՛ ՀՀ-ում և թե՛ Արցախում անհրաժեշտ է իրականացնել միջոցառումներ, այդ թվում՝ հանրակրթական վերափոխում-

¹ Տե՛ս «Ցանկ Ադրբեջանի Հանրապետության հսկողության տակ անցած՝ Արցախի Հանրապետության համայնքների և բնակավայրերի», հրապարակվել է 09.12.2020 թ. Արցախի Հանրապետության տարածքային կառավարման և ենթակառուցվածքների նախարարության ֆեյսբուքյան էջում. https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=187418389712836&id=113512020436807:

² Տե՛ս «Արցախի Հանրապետության շրջանները թվերով, 2020 թ.», Ստեփանակերտ, Արցախի Հանրապետության ազգային վիճակագրական ծառայություն, 2020, էջ 11:

³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2020 թ. հունվար-դեկտեմբերին», էջ 148:

ներ, որոնք միտված պետք է լինեն նախևառաջ «սերբական սինդրոմ»-ի առաջացումը կանխարգելելուն: Այդ եզրույթը ձևավորվել է 1991 թ. սկիզբ առած և 1999-2008 թթ. առանձնակի սրությամբ արտահայտված ռազմաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական այն երևույթների (Հարավսլավական պատերազմում պարտություն, տարածքների կորուստ, փախստականների խնդիրներ, ենթակառուցվածքների կազմաքանդում և այլն) հիման վրա, որոնք պայմանավորել են սերբական հասարակության հոգեբանական ընկալումների փոփոխությունները: Դրանց ամենաբացասական դրսևորումներից է ապագայի տեսլականի նկատմամբ թերահավատության պատճառով հասարակության վերարտադրողական և միգրացիոն վարքագծերի կտրուկ փոփոխությունը՝ գլորելով Սերբիան ժողովրդագրական խոր ճգնաժամի մեջ (միայն 1999-2019 թթ. տարեկան միջին՝ գրեթե նույն թվաքանակով շարունակվող մահացության ցուցանիշը շուրջ 30 հազարով գերազանցել է շարունակաբար նվազած ծնունդներին, ընդհանուր՝ մոտ 300 հազար նվազում՝ առանց միգրացիայի հաշվարկի¹): Սերբական պետական գերատեսչությունները միայն տարիներ անց արձագանքեցին այս երևույթին, և դժվարությամբ քայլեր են արվում հանրակրթությունից սկսած հասարակական բարոյալքումը կանխելու ուղղությամբ: Պետք է անհապաղ նկատի առնվեն սերբական ուշացած քաղաքականության հետևանքները, որպեսզի մեր հասարակությունը գոնե որոշ չափով խուսափի նման բացասական զարգացումից: Մինչ այժմ հայկական և սերբական փորձառության ընդհանրության եզրերը տեղավորվել են միայն 1991-1993 թթ. տրամաբանության մեջ, երբ մեր, հետխորհրդային և հետսոցիալիստական երկրներում բնակչությունը, որը ժողովրդագրական համակարգ է, կտրուկ անցում է կատարել իր զբաղվածությունը ապահովող սոցիալիստական պլանային տնտեսությունից կապիտալիստական շուկայական տնտեսության՝ կորցնելով զբաղվածության համակարգի կեսից ավելին այնքան կարճ ժամանակահատվածում, որի ընթացքում տնտեսական զբաղվածության նոր համակարգը դժվարությամբ կարող էր ձևավորվել, կայունանալ և զարգանալ: Ի դեպ, պնդումը, թե ՀՀ-ից արտագաղթը 29 տարվա մեջ իբր պայմանավորված է եղել Արցախյան հիմնախնդրով, չի կարող դիմանալ քննությանը, քանի որ նկատի չի առնվում «ժողովրդագրական համակարգ» երևույթը, որը ՀՀ-ում միգրացիոն ընդհանուր միտումներ և տոկոսային մոտ հարաբերակցություն է դրսևորել սոցիալիստական նախկին ճամբարի գրեթե բոլոր երկրներում (այս իմաստով նույնիսկ ՌԴ-ն բացառություն չէ, թեև բազմամիլիոնանոց արտագաղթին զուգահեռ միգրացիոն հսկայական հոսքեր է ընդունել ԽՍՀՄ նախկին հանրապետություններից):

¹ Статистика «Statistics of population», Statistical release SN70, Statistical Office of the Republic of Serbia, Number 172, year LXX, 01/07/2020 // <https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/PdfE/G20201172.pdf>, էջ 1-2:

Ժողովրդագրական կայուն համակարգը խախտվել է Արցախի այն շրջանների բնակչության պարագայում, որ հարկադրված են եղել հաշված օրերի ընթացքում լքել իրենց բնակավայրերը: Առաջիկա տարիներին և նույնիսկ ամիսներին կարող է նկատվել ՀՀ և Արցախի բնակչության վերարտադրողական և միգրացիոն վարքագծերի որոշակի փոփոխություն, հետևաբար անհրաժեշտ է գնահատել այս և մնացած առարկայական բոլոր մարտահրավերները, որոնց գնահատման արդյունքում պետք է վերաշարադրվի **ՀՀ ժողովրդագրական քաղաքականությունը**: Վերջինիս հետ ուղղակիորեն անհրաժեշտ է կապել կրթության և գիտության ոլորտներում կատարվող ռեֆորմները, որքան էլ դրանց կապը առաջին հայացքից դժվար է տեսնել:

Հարկ է նշել, որ ժողովրդագրության մեթոդաբանության տեսանկյունից անընդունելի է ճանապարհային ապաշրջափակումը որպես ժողովրդագրական իրավիճակի բարելավման հնարավորություն դիտարկել, քանի որ ժողովրդագրական համակարգերի վրա նման գործոնի ուղղակի ազդեցություն երբևէ որևէ տեղ չի փաստագրվել: Հաղորդակցության ուղիների տարանցման և բազմակողմանի ապահովման առաջատարներից Մերձբալթյան ենթատարածաշրջանն աշխարհում ամենացածր ծնելիության մակարդակն ունի, բայց դա որևէ կապ չունի ճանապարհների հետ: Ընդհանրապես ՀՀ շրջափակումը և ժողովրդագրական խնդիրներն իրար շաղկապելը չեն կարող հիմնավորվել ժողովրդագրության տեսության և պրակտիկայի որևէ օրինաչափությամբ կամ օրինակով: Դրան զուգահեռ՝ պետության ներքին ենթակառուցվածքների և բնակավայրերի ցանցի փոխկապակցման խնդիրն այլ հարց է, քանի որ վերաբերում է կոնկրետ բնակչության միավորի ժողովրդագրական համակարգ լինելուն:

Բնական աճը՝ որպես ժողովրդագրական անվտանգության երաշխիք: Բնական աճի ցուցանիշի առկա իրավիճակն ու միտումները անհրաժեշտ է դիտարկել ոչ միայն հասարակության զարգացման ժամանակակից փուլում, այլև հեռանկարում՝ կանխատեսելով հավանական վտանգներն ու ռիսկերը: Հաշվի առնելով բնական աճի հիմնախնդրի կարգավորման դժվարությունները և ժամանակային բազմամյա ցիկլերը՝ պահանջվում է նպատակաուղղված գործողությունների հետևողական կենսագործում՝ զգալի ֆինանսական ռեսուրսների կիրառմամբ: Հարկ է նշել, որ բնական աճի հետևանքով ի հայտ եկած ռիսկերը բնակչության զարգացման գործընթացում հանգեցնում են քանակական և որակական բացասական փոփոխությունների, որոնք ուղղակի ազդեցություն են գործում տվյալ երկրի կայուն զարգացման վրա:

ՀՀ բնակչության բնական աճի ցուցանիշների քանակական մեծությունների նվազմանը զուգահեռ կարող է դրսևորվել նաև որակական, հատկապես՝ բնակչության ֆիզիկական, հոգեկան, սոցիալական առողջության բնութագրիչների վատթարացում՝ հանգեցնելով հասարակության մտավոր ներուժի նվազման: Վերարտադրողական տարիքի բնակչության շրջանում վաղուց արդեն տարածված է հասարակական այնպիսի մտայնություն, որը

նախատեսում է ավելի քիչ թվով երեխաներ, քան անհրաժեշտ է բնակչության ընդլայնված վերարտադրությունն ապահովելու համար, հետևաբար վերարտադրողական վարքագիծը բավարար չեմից ցածր է դրսևորվում¹:

ՀՀ բնակչության բնական աճի միտումները դիտարկելիս ակներն են դառնում կանխատեսվող հետևանքները հասարակական համակարգի, ինստիտուտների և գործընթացների վրա, քանի որ ժողովրդագրական պատկերն ու գործընթացների միտումներն ընդգծում են հասարակության և սոցիալական ինստիտուտների զարգացման տրամաբանությունը: Փաստորեն, ժողովրդագրական գործընթացների արդի միտումները ՀՀ ազգային անվտանգության իրական մարտահրավերների շարքում են:

Ժողովրդագրական խնդիրները և իրավիճակի վատթարացումը մուլտիպլիկատիվ (բազմագործոն) ազդեցություն են ունենում տնտեսության, անվտանգության և հասարակական կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտների վրա: Հաշվի առնելով, որ ՀՀ զինված ուժերի զինծառայողների համալրումն իրականացվում է պարտադիր ժամկետային զինվորական ծառայության գորակոչի միջոցով, պարզ է դառնում ժողովրդագրական խնդիրների հավանական ազդեցությունը անվտանգության համակարգի վրա: Ժողովրդագրական իրավիճակի վատթարացումն անմիջական ազդեցություն է ունենում սոցիալ-տնտեսական համակարգի, այդ թվում՝ աշխատաշուկայի և մարդկային ռեսուրսների, ըստ այդմ էլ՝ կյանքի որակի վրա: Ժողովրդագրական առկա փոփոխությունները և միտումներն ազդում են նաև բնակչության սեռատարիքային կառուցվածքի վրա՝ հանգեցնելով ավելի դանդաղ աճող և տարեց բնակչության: Բավական է նշել, որ 2020 թ. պատերազմում մի քանի հազար հերոս նահատակները, բացառությամբ փոքր թվով տարեց բնակիչների և կանանց, վերարտադրողական տարիքի էին: Եթե հաշվի առնենք, որ ժամկետային զինծառայության գորակոչված հիմնական տարիքային խումբը կազմում էին 2000-2002 թթ. ծնված տղաները, երբ ՀՀ պատմության մեջ եղել է ծնելիության նվազագույն ցուցանիշը՝ տարեկան միջինը շուրջ 17 հազար (առանց միգրացիայի հաշվարկման), եղած հարվածը շատ մեծ ազդեցություն է թողնելու ամուսնության և ծնելիության հետագա մակարդակների վրա՝ առաջացնելով ժողովրդագրական վիճակի վերարտադրողական ներկա և հաջորդող փուլերում: Այստեղ պետք է հաշվի առնել նաև, որ մի քանի հազար վիրավոր զինծառայողների և խաղաղ բնակիչների մի մասը տևական ժամանակ կարող է ունենալ առողջության տարաբնույթ խնդիրներ:

Ժողովրդագրության բնագավառում անվտանգությունն արտահայտվում է մի կողմից վերարտադրողական գործընթացներում առկա բացասական միտումների, պատճառների, դրանց հետևանքների առավելագույն նվազեց-

¹ Տե՛ս **Մանուկյան Ս.**, Երեխաների պահանջումնքը որպես ծնելիության հիմնական գործոն // «Օրբելի» վերլուծական կենտրոն, պաշտոնական կայք. <http://orbeli.am/hy/post/253/2019-07-26/Քաղաքակրթություն+և+ժողովրդագրություն>, 11.01.2021:

մամբ, մյուս կողմից՝ դրանց առաջացման պատճառների բացահայտմամբ և չեզոքացմամբ: Միննույն ժամանակ **«ժողովրդագրական անվտանգություն»** հասկացությունը սահմանում ենք որպես կյանքի հիմնական, կարևորագույն ժողովրդավերարտադրողական գործընթացների պաշտպանություն իրական և հավանական վտանգներից մեկը: Հետևաբար ՀՀ ազգային անվտանգության ժողովրդագրական իրական վտանգների թվին է դասվում պտղաբերության ցածր մակարդակը, որը, ինչպես արդեն նշել ենք, երկարամյա հեռանկարում չի ապահովելու բնակչության պարզ վերարտադրություն:

Ժողովրդագրական անվտանգությունը ՀՀ պարագայում ուղղակիորեն հարաբերվում է նաև ռազմական անվտանգության հետ, քանի որ, լինելով պետության և հասարակության ռազմական անվտանգության ապահովման երաշխիքը, բանակը ենթակա է նաև քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական (այդ թվում՝ ժողովրդագրական), միջավայրային և տեղեկատվական սպառնալիքների բացասական ազդեցությանը¹: Ակնհայտ է, որ բնակչության բնական աճի հետագա նվազումը բացասաբար է անդրադառնալու գորակոչի և առհասարակ հանրապետության ռազմապաշտպանական համակարգի կազմակերպման վրա:

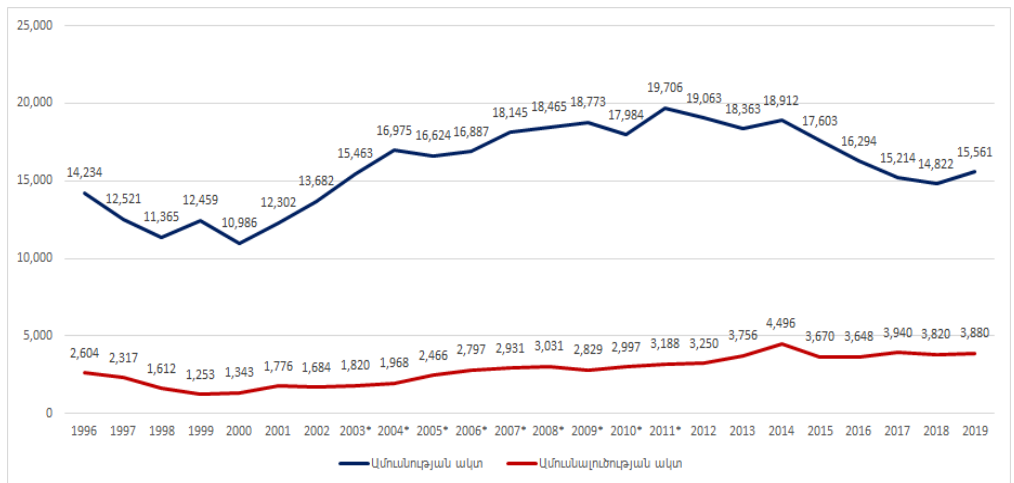
Բնակչության բնական աճի վրա ազդող գործոնների, այդ թվում՝ կյանքի միջին տևողության աճի, ամուսնությունների ու ամուսնալուծությունների թվերի շարժընթացի և սեռատարիքային կազմի դիսբալանսային իրավիճակի (երեխաների և աշխատունակ բնակչության տեսակարար կշռի նվազում, տղամարդկանց և կանանց թվաքանակի հարաբերակցության փոփոխություն և այլն) **համալիր ուսումնասիրությունն ու մոդելավորումը**, որ մեկ ամբողջ **ազգային զեկույցի** հիմք կարող են լինել, հրատապ անհրաժեշտություն են վերը նշված միտումների պայմաններում: Դրա հիման վրա պետք է կազմվի **ժողովրդագրական զարգացման հայեցակարգ**, որին էլ պետք է հաջորդեն համալիր միջոցառումներով **ազգային ծրագրի** մշակումն ու իրագործումը՝ **ռազմավարական նպատակների և մարտավարական խնդիրների ձևակերպմամբ, համալիր միջոցառումների ցուցակի, ժամանակացույցի և ծախսերի հստակեցմամբ, ակնկալվող քանակական և որակական արդյունքների հաշվարկմամբ**: Այստեղ պետք է հաշվի առնել ոչ միայն տնտեսական, այլ նաև սոցիալ-հոգեբանական գործոնները, այդ թվում՝ ազգային սովորույթներում **բազմազավակ ընտանիքի գաղափարի վերածնունդը** հանրակրթական ծրագրերի կամ առնվազն տարաբնույթ միջոցառումների կազմակերպման միջոցով, որտեղ անհատակենտրոն հասարակության մոդելի փոխարեն նախընտրելի է մատուցել կայուն ընտանիքի գաղափարը, ինչը, մեր ավանդական մշակույթի նորմերից, այդ թվում՝ **Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու պսակի խորհրդից** գատ, բխում է

¹ Առավել մանրամասն տե՛ս **Buzan B., Waever O., de Wilde J.**, Security: A New Framework for Analysis, Boulder, Colo, 1998:

նան կայուն զարգացման հայեցակարգային դրույթների գաղափարական արժևորումից: Այս ուղղությամբ միջոցառումները կարող են կոչված լինել նաև հասարակական այնպիսի մտայնությունների ձևավորմանը և ամրապնդմանը, որոնք ազդեցություն կունենան հետագա տարիներին ամուսնալուծությունների կանխմանը, մանավանդ այն պարագայում, երբ ամուսնալուծությունների թիվը վերջին տարիներին շարունակական աճ է գրանցել:

Եկեղեցու դերը ընտանիքի ինստիտուտի արժևորման հարցում

Կարևոր է գիտակցել, որ երբ դեռևս նախորդ դարի կեսերից սկսած՝ Արևմտյան Եվրոպայում, ԱՄՆ-ում, Կանադայում և Ավստրալիայում հանրային դիսկուրսը սևեղված էր հղիության արհեստական ընդհատման կամ ամուսնալուծության խնդիրների կրոնաբարոյագիտական կողմի վրա, այդ ժամանակ Խորհրդային Հայաստանը դեռևս չունեւր բնական աճի այն մտահոգիչ միտումները, որ այժմ կան: Բացի այդ՝ երբ Խորհրդային Ռուսաստանը, այնուհետև՝ ԽՍՀՄ-ը դարձավ աշխարհում առաջին երկիրը, որ օրինականացրեց հղիության արհեստական ընդհատումը, դրված չէր չծնված երեխայի կյանքի իրավունքի հարցը, մինչդեռ Արևմուտքում Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցին հանրային քննարկման թեմա էր դարձրել այն հարցադրումը՝ արդյոք սաղմը պետք է դիտարկել որպես անհատ երեխա, թե ոչ: Այդ նույն ժամանակ ԽՍՀՄ-ում ո՛չ Ռուս ուղղափառ և ո՛չ էլ Հայ առաքելական եկեղեցու կարծիքը նման հարցերի քննարկման ժամանակ պետական ժողովրդագրական քաղաքականության մշակման համատեքստում չէր դիտարկվելու:

Գծապատկեր 4. Ամուսնությունների և ամուսնալուծությունների թվաքանակը ՀՀ-ում 1996-2019 թթ.

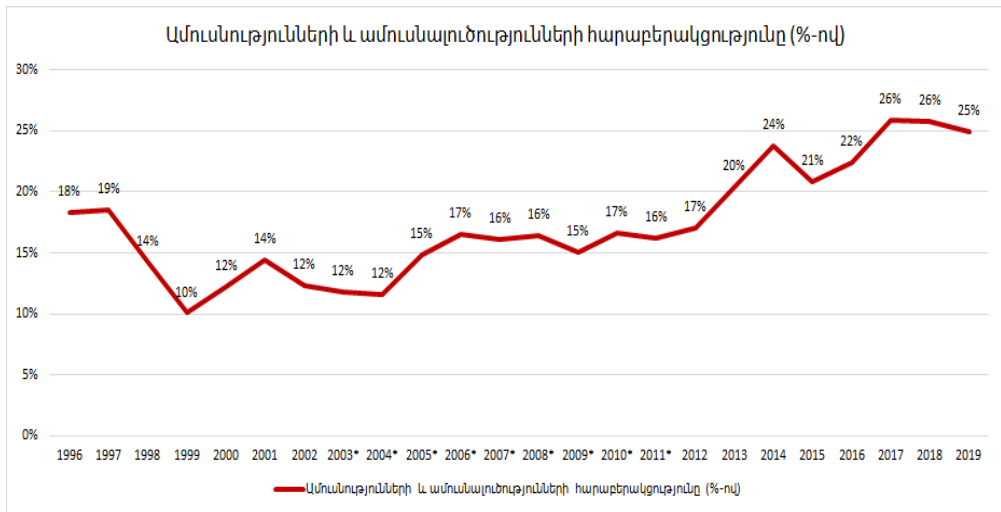
Եթե հղիության արհեստական ընդհատման օրինականացումը նոր երևույթ էր, ապա ամուսնալուծությունը հարյուրամյակներ շարունակ նորմավորման գործընթաց է անցել: Խորհրդային տարիներին եկեղեցու կողմից

պսակի անքակտելի խորհրդի մեկնաբանությունը հանրային դիսկուրս չի թույլատրվել ներմուծել, ուստի երևույթի հստակ իրավակարգավորումը պետք է հաշվի առնել ամուսնալուծությունների ցուցանիշների աճի պարագայում, թեպետ սովորույթի ուժով խորհուրդը շարունակել է ընկալվել արդեն որպես ոչ թե կրոնական, այլ ազգային գաղափար:

Հատկանշական է ամուսնալուծության նկատմամբ պետության և եկեղեցու մոտեցումների միջև տարբերությունը: Եթե պետության տեսանկյունից սա հստակ ընթացակարգով կարգավորվող սովորական իրավական գործընթաց է, ապա եկեղեցին դարեր շարունակ փորձել է արմատական մոտեցում ցուցաբերել երևույթի նկատմամբ: Առհասարակ քրիստոնեությունը՝ որպես համաշխարհային կրոն, չի խրախուսում ամուսնալուծության գաղափարը: Պսակի խորհրդով ձևավորված անքակտելի միության վերաբերյալ քրիստոնեական մեկնաբանությունները կառուցվում են Հիսուս Քրիստոսի այն խոսքերի վրա, որ այր և կին ամուսնությամբ մեկ մարմին են դառնում, հետևաբար Աստծո կողմից միավորվածը մարդը չպետք է բաժանի (Մատթ. ԺԹ 5-6)¹: Հայ առաքելական եկեղեցու յոթ խորհուրդների շարքում Պսակը (ամուսնությունը) հաջորդում է չորս պարտադիր խորհուրդներին՝ Մկրտությունը, Դրոշմին, Ապաշխարությանը և Հաղորդությանը: Միջնադարում այս խորհրդի լուծման հարցը բազմիցս դարձել է եկեղեցական ժողովների քննարկման առարկա՝ միաժամանակ կասկածի տակ չդնելով խորհրդի անքակտելիությունը: Պսակալուծության կիրառման հնարավորության և միաժամանակ նախընտրելի չլինելու հիմք դիտարկվել է, օրինակ, Քրիստոսի լեռան վրա քարոզի ժամանակ հնչեցրած հետևյալ միտքը. «Առաջուց ասուեց, թե ով որ իւր կնոջ արձակի, թող նրան արձակման թուղթ տայ: Բայց ես ձեզ ասում եմ, ով որ իւր կնոջ կարձակի առանց պոռնկութեան պատճառի, նա նրան շնութիւն է անել տալիս, եւ ով որ արձակուած կին է առնում, շնութիւն է անում» (Մատթ. Ե գլ.)²: Ն. վրդ. Մելիք-Թանգյանը, 1905 թ. ի մի բերելով ամուսնալուծության շուրջ Հայոց եկեղեցում ավելի քան մեկ և կես հազարամյակում ձևավորված նորմատիվային մոտեցումները, հանգել է այն եզրակացության, որ, քննական գործերի վճռումը փոխանցելով կաթողիկոսի տնօրինմանը և վերջնական տնօրենությունը վերագրելով ընդհանուր ազգային ժողովի իրավասությանը, եկեղեցին թույլատրում է ամուսնալուծությունը անհավատարմության (շնության), մարմնական արատի և յոթ տարի անհայտ բացակայության դեպքերում:

¹ Տե՛ս **Պսպայան Ռ.**, Արդի իրավունքի քրիստոնեական ակունքները, Ս. Էջմիածին, 2002, էջ 166-167:

² Տե՛ս նաև **Ն. վրդ. Մելիք-Թանգյան**, Հայոց եկեղեցական իրավունքը, վերահրատարակություն, Ս. Էջմիածին, 2011, գիրք Բ, էջ 826-832:

Գծապատկեր 5. Ամուսնությունների և ամուսնալուծությունների հարաբերակցությունը ՀՀ-ում 1996-2019 թթ. (%)

Խնդրին անդրադարձել է նաև անվանի հայագետ և աստվածաբան Ա. Տեր-Միքելյանը, երբ 1900 թ. առաջին անգամ համակարգված ներկայացրել է Հայ առաքելական եկեղեցու դավանաբանական համակարգի բազմադարյան ընթացքը: Ներկայացնելով ամուսնալուծության թույլատրման բացառիկ դեպքերի կանոնադրումը՝ նա առանձնացնում է երկու հիմնական կարգեր: Առաջինին են վերաբերում այն պսակները, որոնք չեն կայացել անվավերության պատճառով. «Այդպիսի պատճառներն են. 1. չհասութիւն, 2. անբուժելի տկարութիւն կամ անկարողութիւն, 3. բռնութեամբ կայացածը, 4. պոռնկութիւն պսակից առաջ, 5. մարմնաւոր անհաւասարութիւն, 6. օտարահաւատութիւն: Այսպիսի ամուսնութիւնները լուծուում են և կարող ամուսիններն ապաշխարելով թոյլտութիւն են ստանում օրինաւոր ամուսնութեան մէջ մտնելու»¹: Այնուհետև նա ներկայացնում է երկրորդ կարգի դեպքերը, երբ ամուսիններից մեկը մահացած է «բնականապէս կամ բարոյապէս», այսինքն՝ «1. Ուխտաւորութեան ու կրօնաւորութեան նուիրուելով՝ երկուսն էլ կրօնաւորուում են, 2. Երբ մէկ անհաւատ է, այսինքն՝ մերժում է Հայաստանեայց ա. Եկեղեցու հաւատը, 3. Խելագարութիւն, այսահարութիւն և անբուժելի անկարողութիւն, 4. Անբուժելի գողութիւն (բորոտութիւն – Մ. Մ., Ա. Խ., Ա. Մ.) և նոյնպիսի հիւանդութիւններ, 5. Անդարձ անջատում կամ արքար, 6. Կոքստական պոռնկութիւն և մահ»²:

¹ Տե՛ս **Տեր-Միքելյան Ա.**, Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցու Քրիստոնեականը. դաւանաբանութեան ձեռնարկ, Բ. հրատ., Թեհրան, 2003, էջ 426-427:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 427:

Պահպանողական կառույցի նորմատիվ այս ավանդույթների ժառանգությունը գաղափարական տեսանկյունից հնարավոր է դիտարկել ժողովրդագրական քաղաքականության, մասնավորապես՝ ժողովրդագրական զարգացման ազգային ծրագրի սոցիալ-հոգեբանական միջոցառումները մշակելիս և իրագործելիս:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Ժողովրդագրական զարգացման ազգային ծրագրի մշակումն ու իրագործումը թեև զգալի նյութական ռեսուրսներ են խլելու, սակայն երկարաժամկետ տեսանկյունից կարող են լուծել ռազմավարական նշանակության խնդիրներ: ՌԴ-ում, օրինակ, ներկայումս գործող ժողովրդագրական զարգացման վեցամյա ազգային ծրագրով նախատեսված է 3,1052 տրլն ռուբլու (շուրջ 48 մլրդ դոլարի) բյուջետային ծախս, որի շնորհիվ պտղաբերության գործակիցը 2024 թ. պետք է հասցվի 1,7-ի¹: Եթե պայմանականորեն դիտարկենք ՀՀ բնակչության հնարավոր ներգրավումը այսպիսի ծրագրում (ամբողջությամբ նույն մեկնարկային ֆինանսական դրույթներով), ապա վեց տարում ծախսը կկազմի 970 մլն 354 հազար դոլար, ինչի իրականացումը փաստացի անհնար է պատկերացնել ՀՀ պայմաններում: Այդուհանդերձ, այս միջոցառումների համակարգի և այլ երկրներում գործող նմանատիպ այլ համալիր ծրագրերի փորձը հաշվի առնելով և բազմակողմանիորեն ուսումնասիրելով մեր տեղական առանձնահատկությունները՝ **ՀՀ-ում և Արցախում անհրաժեշտ է մշակել, հաստատել և իրագործել ժողովրդագրական զարգացման ազգային ծրագիր, որտեղ կամրագրվեն կոնկրետ միջոցառումներ՝ իրենց իրականացման միջոցներով և ժամկետներով, ինչպես նաև ակնկալվող արդյունքների ցուցանիշներով:** Ծրագրի մշակմանը պետք է մասնակից դառնան ժողովրդագրության մասնագետներ, սոցիոլոգներ, տնտեսագետներ, հոգեբաններ, առողջապահության և այլ ոլորտների ներկայացուցիչներ, որոնց համատեղ աշխատանքով է հնարավոր ստեղծել և իրագործել արդյունավետ ծրագիր:

¹ Ст'я «Паспорт национального проекта «Демография»». Утвержден президиумом Совета при Президенте Российской Федерации по стратегическому развитию и национальным проектам (протокол от 24 декабря 2018 г. № 16). Разработан Минтрудом РФ во исполнение Указа Президента РФ от 7 мая 2018 года № 204 «О национальных целях и стратегических задачах развития Российской Федерации на период до 2024 года». <http://static.government.ru/media/files/Z4OMjDgCaehKWaA0psu6lCekd3hwx2m.pdf> 18.08.2019:

**Միքայել Մալխասյան, Արմեն Խաչիկյան, Տ. Աբրահամ քին. Մալխասյան –
Հայաստանի Հանրապետության բնակչության բնական աճը ժողովրդագրական
անցման արդի փուլի համատեքստում. միտումներ և մարտահրավերներ**

Հոդվածի շրջանակում կատարված ուսումնասիրության նպատակն է ներկայացնել ՀՀ բնակչության բնական աճի արդի վիճակը և դրանից բխող բազմաթիվ մարտահրավերներից մի քանիսը: Ուսումնասիրվել են բնակչության բնական աճի մակարդակը պայմանավորող ներկա գործոնները, փոփոխությունների արդի միտումները և մոտ ապագայում սպասվող մարտահրավերները: Առաջարկներ են ներկայացվում ժողովրդագրական զարգացման ազգային ծրագիր ստեղծելու առնչությամբ: Հաշվի են առնվել COVID-19 համավարակի և 2020 թ. Արցախյան պատերազմի հետևանքները:

Микаэл Малхасян, Армен Хачикян, Абраам Малхасян – *Естественный прирост населения Республики Армения в контексте нынешнего этапа демографического перехода: тенденции и проблемы*

Ключевые слова – нынешний этап демографического перехода, постоянное население РА, естественный прирост, суммарный коэффициент рождаемости, общий коэффициент рождаемости, population momentum, латентная депопуляция, воспроизводство населения, национальный проект демографического развития, роль Церкви в демографической политике, пандемия COVID-19, Арцахская война 2020 г.

Целью исследования в рамках данной статьи является представление нынешнего состояния естественного прироста населения РА и связанных с ним многочисленных демографических проблем. Изучены факторы, повлиявшие на нынешний уровень естественного прироста населения, динамика прироста и ожидающиеся в ближайшем будущем демографические проблемы. Представлены предложения, касающиеся создания национального проекта демографического развития. Учтены последствия пандемии COVID-19 и Арцахской войны 2020 г.

Mikayel Malkhasyan, Armen Khachikyan, Fr. Abraham Malkhasyan – *The Natural Population Change in the Republic of Armenia in the Context of the Current Stage of Demographic Transition: Trends and Challenges*

Key Words – the current stage of demographic transition, permanent population of the RA, natural population change, total fertility rate, crude birth rate, population momentum, latent depopulation, population reproduction, demographic development national project, the role of the Church in demographic policies, COVID-19 pandemic, 2020 Artsakh War

The purpose of the research carried within this article is to show the current state of the RA natural population change and, as a result, the multiplicity of its future challenges. We have investigated the factors influencing the current natural growth rate, the trends in the dynamics, and the upcoming demographic challenges. We have introduced suggestions on the adoption of a demographic development national project. The consequences of the COVID-19 pandemic and the 2020 Artsakh War are also taken into account.

Ներկայացվել է 09.03.2021

Գրախոսվել է 02.04.2021

Ընդունվել է տպագրության 14.04.2021